

## **ԼԵՈՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ (1880–1890-ական թթ.)**

### **ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ Ն.**

Յուրաքանչյուր սերունդ իր ազգային հիշողությունից վերցնում, ժամանակի քննական հայացքով գնահատում, վերագնահատում և ապագային է հանձնում անուններն այն արժանահիշատակների, ովքեր անդադրում տքնությամբ վաստակում են ժողովրդի հարգանքն ու սերը: Հայ ժողովրդի համար այդպիսի անուն էր Լեոն: Բավական է թերթել XIX դարավերջի և XX դարասկզբի առաջին քսանամյակի կովկասահայ թերթերն ու ամսագրերը, թռուցիկ հայացք նետել հայագիտական գրականությանը՝ համոզվելու, որ տակավին 18 տարեկանում, ռուսական նարոդնիկական միջավայրում մեծ ժողովրդականություն վայելող գերմանացի գրող Ֆ. Շպիլհագենի նշանավոր վեպի «Մեկը դաշտում զինվոր չէ» հերոս Լեոյի անունը վերցրած Առաքել Բաբախանյանը, որպես գրող, գրական քննադատ, գրահրապարակախոս, ժամանակի ճանաչված դեմքերից էր:

Լեոն (Առաքել Գրիգորի Բաբախանյան) ծնվել է 1860 թվականին, Շուշի քաղաքում և մահացել 1932 թվականին, Երևանում: 1878 թվականին նա ավարտում է Շուշվա քաղաքային վերակազմյալ դպրոցը: Այնուհետև Շուշիում և Բաքվում աշխատում է որպես նոտարական գրագիր, հեռագրիչ, «Արոր» տպարանի կառավարիչ: Լեոն 1895–1906 թթ. «Մշակ» թերթի մշտական աշխատակիցն էր: 1906–1907 թթ. նա դասավանդել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, այնուհետև տեղափոխվել Թիֆլիս և ամբողջովին նվիրվել գիտական աշխատանքի: 1924 թ. Լեոն հրավիրվել է Երևան և պետական համալսարանում հայագիտական տարբեր առարկաներ դասավանդել մինչև կյանքի վերջը:

Լեոն գրել սկսել է 1877 թվականից: Նրա առաջին թղթակցությունը տպագրվել է «Кавказ» թերթում, այնուհետև մի քանի տասնամյակ թղթակցել է հայ պարբերական մամուլին («Մշակ», «Արծազանք», «Արմենիա», «Մուրճ», «Հանդես ամսօրյա», «Տարազ», «Հորիզոն», «Համբավաբեր» և այլն): Նա տպագրել է հարյուրավոր քննադատական հոդվածներ, վիպակներ, պատմա-գրականագիտական ուսումնասիրություններ: Կղերապահականողական պատմահայեցո-

### Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)

դությունը հաղթահարելով՝ Լեոն կանգնում է ժամանակի առաջադեմ հայագիտության դիրքերում և հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի շատ հարցեր լուսաբանում նորովի: Այս տեսակետից ուշագրավ են նրա «Հայկական տպագրություն», «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», «Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արծրունի», «Ս. Մեսրոպ», «Հայոց հարցը», «Հայ գրքի տոնը», «Վանի թագավորությունը», «Հայոց հարցի վավերագրերը», «Անի» աշխատությունները: Լեոյի մասին մշտամնա արժեք ունեն մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի խոսքերը. «Որպես գեղարվեստական գրող, Լեոյին անշուշտ չի կարելի դասել ռուսահայ գրականության արձակագիր կլասիկների շարքին՝ Րաֆֆիի, Պ. Պռոշյանի, Մուրացանի, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի. սակայն իր պատվավոր տեղն ունի: Նրա վիպակներում, օրինակի համար, «Կորածները», «Պանդուխտը», «Այծարած Եղոն», «Թաթախման գիշերը» գեղեցիկ իրականացումներ են: Մանավանդ «Պանդուխտը» ու «Այծարածը» իրապաշտ ճշգրտությամբ գրված, միշտ հաճույքով կկարդացվեն: Այստեղ նրա ոճը կտրուկ է, աշխույժ և պատկերավոր, և ժողովրդական դարձվածքներով հարուստ»<sup>1</sup>:

Նահապետական գյուղի առօրյայից քաղված պատմվածքներում («Մնտիապաշտության քուրմ» (1884), «Արնագին» (1890), «Այծարածը» (1904), «Մի բոտ մոխիր» (1904)) Լեոն ներկայացրել է հայ շինականի դառը ճակատագիրը և նրա ընդվզման փորձերը: «Պանդուխտ» գրվածքը, որի տակ առաջին անգամ ստորագրել է «Լ.» անունը, «Կորածներ» (1889), «Ոսկու ժխորի մեջ» և այլ երկերի նյութը հողալքումն է, արտագաղթը Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից դեպի նավթագործների և թուրք ու պարսիկ համշարիների քաղաք Բաքու: Օտար բռնակալների դեմ հայ ժողովրդի պայքարի դրվագներ են պատկերված «Վահան Մամիկոնյան», «Սպանված հայրը», «Վերջին վերքեր», «Թաթախման գիշերը», «Լեռնեցիները» զրույցներում, «Մելիքի աղջիկը» պատմավեպում և «Վարդանանք» դրամայում: Սրանց գաղափարական առանցքը քրիստոնեական վարդապետության քննադատությունն է, համաժողովրդական պայքարի միջոցով երկրի անկախության ապահովումը: Նույն գաղափարներն են արծարծում «Ուխտավորի հիշատակարանը» (1885) և «Իմ հիշատակարանը» (1890):

Հայ դեմոկրատական մտքի մի ամբողջ շրջանի ձգտումներն են խտացված Լեոյի գրաքննադատական երկերում: Հայ գրականության հայտնի դեմքերին նվիրված դիմանկարներում (Մ. Մամուրյան, Մ. Նալբանդյան, Ս. Տյու-

<sup>1</sup> Իսահակյան Ավ., Երկեր, հ. 4, Ե., 1959, էջ 107:

սաբ, Ղ. Աղայան, Րաֆֆի, Սայաթ-Նովա), հայ, ռուս և համաշխարհային գեղարվեստական գրականության երևույթների տեսություններում, «Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» և այլ աշխատություններում Լեոն մեկնաբանել է հայրենի գրականության հարստությունները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարասկիզբը: Ըստ Լեոյի, գեղարվեստական գրականությունն ու գրաքննադատությունը գաղափարական զենքեր են ավատատիրական հետամնացության և բուրժուական բարքերի դեմ կռվում, ազգային-ազատագրական գաղափարների և մարդկային իրավունքների իրացման գործում:

1893 թ. պատասխանելով Յու. Վեսելովսկու հարցերին, տակավին ոչ հանրահայտ Լեոն իր կոչումն էր համարում «ժողովրդական կյանքի ցավոտ կողմերի լուսաբանությունը և իրականության այն առողջ սերմերի պարզաբանությունը, որոնց տնօրինում է առաջադիմության և մշակույթի ճանապարհը ոտք դրած ժողովրդական մասսան, և որոնք նշանավորում են ժողովրդի պատմական կյանքի լուսավոր պահերը»<sup>2</sup>:

Սեփական գեղագիտական հավատամքի այս համառոտ և դիպուկ գնահատականի պրակտիկ արդարացումներն են ռեալիստ գրողի մի քանի տասնյակների հասնող գեղարվեստական երկերը՝ պատմվածքներ, վիպակներ, վեպեր, դրամաներ և այլն, որոնք հրապարակ իջան XIX դարի 80-ական թվականներից մինչև XX դարի 20-ական թվականները: «Ժողովրդական կյանքի ցավոտ կողմերի» ցնցող պատկերները Լեոյի ստեղծագործության մեջ գրեթե միշտ պարուրված էին ազնիվ տառապանքի, լավատեսության, ըմբոստացման և հոգեկան գեղեցկությունների լուսավոր ճառագայթներով, որոնք էլ հենց գոյացնում էին նրա գրողական դավանանքի կենսահաստատ տարերքը: Այսօր վստահ կարելի է ասել, որ Լեոն իր հետքը թողեց հայ գրական խոսքի անդատանում: «Ընդհանրապես Լեոյի կյանքը, - գրում է նրա գրական ժառանգությունն ուսումնասիրող Աշոտ Օհանյանը, - ժողովրդի շահերին ծառայելու վառ օրինակ է, աշխատավորական զանգվածների զարգացումը խոչընդոտող քաղաքական, սոցիալական և հոգեբանական արգելքների դեմ խիզախ պայքարի օրինակ»<sup>3</sup>: Եվ դա հաստատում է ինքը՝ Լեոն:

«Ինձ ղեկավարող, ինձ դրդող, ինձ հրամայողաբար առաջ մղողը, - գրել է նա, - եղել է հայ ժողովուրդը... Լինելով ժողովրդի զավակ, սնված ու մեծացած նրա տառապանքների, նրա անհուն ցավերի մեջ, ես իմ գործունեության յու-

<sup>2</sup> Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Յուրի Վեսելովսկու արխիվ:

<sup>3</sup> Լեո, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. 7, Ե., 1983, էջ 573:

### Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)

րաքանչյուր քայլում, ամեն ժամ, ամեն րոպե նրան՝ այդ մեծ ու տարաբախտ մոր ծայնին էի ականջ դնում, նրա վեհ սրտին էի դիմում և այնտեղից ներշնչումներ ստանում»<sup>4</sup>:

Նման ներշնչումների արդյունք են նաև Լեոյի գեղարվեստական երկերը, որոնցում գրողն անվերապահորեն անցնում է խեղճերի, արհամարհվածների կողմը, սրանց հետ կապում «հիվանդ աշխարհի» բժշկությունը:

Իրողությունն այն է, որ XIX դարի վերջերին հայ իրականությունը սուր հակասությունների մի բարդ աշխարհ էր: Հայաստանի առավելապես արևելյան մասում ծայր էին առել սուր տեղաշարժեր, որոնք սպառնում էին գլխիվայր շուտ տալ շինականի սոցիալ-հոգեբանական դարավոր կացությունը: Նահապետական կյանքի հիմքերն էին թափանցում շուկայական հարաբերությունները, անցումային շրջանին բնորոշ նյութական և հոգևոր ճգնաժամերը ստեղծել էին խուճապի յուրահատուկ մթնոլորտ, հողալքումի և արտագաղթի ավերող վտանգներ: Դեմոկրատական մտավորականության մի զգալի մասը, որն էլ լուսավոր կետ չտեսնելով դրամատիկական քաղաքում, իբրև փրկության միակ խարսխի, երեսը դարձնում էր դեպի ռամկական աշխարհի տակավին անադարտ մնացած ակունքները: Ինչ գնով էլ լինի՝ փրկել այդ աշխարհը քայքայման և աղավաղման վտանգից, բուժել նրա կուտակված և կուտակվող վերքերը, այնուհետև այդ հիմքի վրա ձեռնամուխ լինել ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական իդեալների իրագործմանը: Այսպիսին էին տակավին առաջին լուսավորիչներից ավանդված նոր մտավորականության ծրագրերը: Իր գեղարվեստական գործերի մի մասը Լեոն նվիրել է այդ խնդիրներին<sup>5</sup>:

Լեոյի հրատարակած առաջին ծավալուն գեղարվեստական գործը «Կորածներ» գրվածքն է, որն առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրի 1889 թ. 9–10-րդ համարներում: Նույն թվականին այն լույս է տեսնում առանձին գրքով: Վիպակի մասին գրախոսություններ տպագրեցին «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր դար» և այլ թերթեր ու ամսագրեր: «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արասխանյանը Լեոյի երկը որակեց որպես «մի նոր երևույթ մեր վիպագրության մեջ»<sup>6</sup>:

Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ շատ ավելի երևելի տեղ է գրավում «Մելիքի աղջիկը» վեպը, որը հրատարակվել է «Մշակ» թերթի 1897–1898 թթ. տասնյակ համարներում (առանձին գրքով լույս է տեսել 1898 և

<sup>4</sup> Վտակ, Թիֆլիս, 1907, N 11, էջ 163:

<sup>5</sup> Լեո, նշվ. աշխ., էջ 573:

<sup>6</sup> Նույն տեղում:

1905 թթ.): Հետաքրքրական է «Մելիքի աղջիկը» վեպի ստեղծագործական պատմությունը: Վեպի գլխավոր հերոսուհու՝ Գայանեի մասին Ղարաբաղի ժողովուրդը հյուսել էր գեղեցիկ մի ավանդություն, ըստ որի, հայրենասեր այդ օրիորդը 1733 թ. սրախողխող է արել Ղարաբաղը նվաճած թուրք բեկերից մեկին: Գայանեի սխրագործությունը որպես իրական փաստ է ներկայացրել Րաֆֆին<sup>7</sup>:

Ղարաբաղի ժողովրդի մեջ լայնորեն տարածված այս ավանդությունը ոմանք փորձել են գրի առնել, որպեսզի սերունդների հիշողության մեջ պահպանվի խիզախ հերոսուհու հայրենասիրությունը: Գրառումներից մեկը 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին ընկնում է Լեոյի ձեռքը, որի հիման վրա նա գրում և Մարսելի «Արմենիա» լրագրում (1887, N 79–86) տպագրում է «Հայի վրեժ» պատմվածքը: Մեկ տասնամյակ անց, Սասունի դեպքերի տպավորության ներքո, գրողն ընդարձակում է պատմվածքի պյուժեն և ստեղծում «Մելիքի աղջիկը» խոհագեղարվեստական վեպը: Ժամանակակիցներն ու հետևորդները բարձր գնահատական են տվել այս երկին: Գր. Արծրունին «Մշակ» թերթում «Մելիքի աղջիկը» վեպին նվիրում է հատուկ առաջնորդող: Կ. Պոլսի «Մասիս» թերթում գրախոսությամբ հանդես է գալիս Ա. Արփիարյանը: Նա այդ գրվածքում տեսնում է քննադատական ռեալիզմի հիմնավորման և գործնական հեռանկարի ապացույցներից մեկը հայ գրականության մեջ: «Պ. Առաքել Բաբախանեանը կամ Լէոն, - գրում է նա, - կոչուած է մեր գրականութեան մէջ նշանաւոր դիրք մը գրաւելու եւ ըլլալու մեր է՛ն ժողովրդական վիպասաններէն մին: Բնութիւնն զնա օժտած է այն հատկութիւններով, որը անհրաժեշտ են վիպասան մը յառաջ բերելու համար, ունի սիրտ մը, որ խորապէս կ'զգա այն ցաւերը, որով կտառապին թշուառները»<sup>8</sup>:

«Գավառական հերոսներ» խորագրի տակ Լեոն «Մշակ» և «Տարազ» թերթերում տպագրել է պատմվածքների մի շարք, որտեղ երգիծահումորիստական գույներով պատկերել է գյուղաշխարհի սոցիալական և հոգեբանական դրամաները:

Լեոյի «Ազգի պահպանումը» գրվածքը առաջին անգամ տպագրվել է «Армянские беллетристы» ժողովածուի երկրորդ հատորում (Մ., 1894, с. 238–262): Հայտնի է, որ հատորի ամբողջ տպաքանակը, մի քանի օրինակներից բացի, ոչնչացվել է ցարական գրաքննության կողմից, քանզի մտավախություն էր

<sup>7</sup> Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 10, Ե., 1959, էջ 191–192:

<sup>8</sup> Լեո, նշվ. աշխ., էջ 583:

### Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)

Ծնվել, որ գիրքը կարող է «սնունդ տալ համահայկական երազանքին»: Ոչնչացված հատորում տեղ էին գտել Լեոյի երեք՝ «Թաթախման գիշեր», «Ծեր Մարկոս» և «Ազգի պահապանը» գործերը: Վերջինիս առիթով խմբագիրները (Յու. Վեսելովսկի, Մ. Բերբերյան) տողատակ ծանուցել էին, որ երկը մինչ այդ «ոչ մի տեղ չի տպագրվել»: Պատմվածքը հայերեն լեզվով տպագրվել է «Մշակ» թերթի 1896 թ. N 17–21 և 23 համարներում: Կան որոշ ոչ էական տարբերություններ ռուսերեն և հայերեն տարբերակների միջև:

Լեոյի գրական ստեղծագործություններում ցույց է տրված, որ Հայաստանի արևելյան հատվածը XIX դարի վերջերին սուր հակասությունների մի բարդ աշխարհ էր, ուր նահապետական խավարի ամոթխած խորքերն էին թափանցում կապիտալիստական հարաբերությունները, և անցումային շրջանին բնորոշ նյութական ու հոգևոր ճգնաժամերը ստեղծել էին յուրահատուկ խուճապի մի գործընթաց՝ հողալքումի և ազգային հատկանիշների համահարթեցման լուրջ վտանգներով: Իր գեղարվեստական գործերի գրեթե մեծ մասը Լեոն նվիրեց այդ հարցերին: Եվ դա զարմանալի չէ: Աղետալի չափերի հասած «խաղաղ» պանդխտության, դատարկվող հայ գյուղաշխարհի թեման տագնապներ և բուռն վեճեր էր հարուցում ամենուրեք, այդ թվում՝ մամուլում և հասարակական հավաքույթներում: Կար ծայրահեղ միամիտ մի տեսակետ, ըստ որի, գյուղացին քաղաք է մեկնում՝ մղված «շուտով փող վաստակելու անհագ ցանկությունից»<sup>9</sup>: Նման կարծիքը լիովին հնարավոր էր համարում աղետի առաջն առնելը և համոզումի ողջ զինանոցը գործի էր դնում, որպեսզի ապահովի «մոլորվածների» դարձը ամենափրկիչ հողի գիրկը: Առաջին պատմվածքներում Լեոն թեև հրաժարվում է ունեզուրկ գյուղացիների զանգվածային չվերթը դեպի քաղաք դիտել որպես գրգռված ախորժակների հետևանք, սակայն դրանց մեջ դժվար չէ նկատել մոլորանքի պարագան և գրողական նախատինքն ու կշտամբանքը մոլորվածների հասցեին: Գրող արձակագրի վարպետությամբ «Պանդուխտ» պատմվածքում Լեոն ցույց տվեց Շուշի քաղաքի և ամբողջ Ղարաբաղի բնակչության ընչազրկության և դրա հետևանք հանդիսացող զանգվածային արտագաղթի այն գործընթացը, որ մեծ ծավալ ընդունեց հատկապես XX դարասկզբին: Միագիծ սյուժետային կառույցների զարգացումը հուշում է անհնարին կացություն, իսկ ավարտի մեջ երևան է գալիս բարոյական ծանր կորուստներ կրած և իր ակնկալությունները քամուն տված պանդուխտի անամոք վիշտը, զոջումն ու ինքնաձաղկումը: Ինչ էլ որ լինի, տո-

<sup>9</sup> Մշակ, Թիֆլիս, 1887, N 121:

ղերի արանքից անընդհատ լսվում է գրող Լեոյի խրատական ծայնը՝ նստիր քո տանը, քո հողի վրա, էլի լավը դա է, քանզի արհեստավորների և այլևայլ զբաղմունքի տեր բանվորների մեծ պահանջ ունեցող երբեմնի քաղաքն այժմ դարձել է կատաղի բնազդների, ավելորդ մարդկանց, գործ որոնողների մի օջախ, անտեր-անտիրական մարդկանց համար բազում փորձանքներ թաքցրած մի դժոխք, մինչդեռ գյուղաշխարհը դեռ պահպանում է վաղ ժամանակների փոխօգնության բեկորները, միմյանց ճակատագրի հանդեպ շինականների սրտառույզ հոգածության մղումները: Արիստակեսը, Սարգիսը, Ծեր Մարկոսը բուրժուական քաղաքի դժոխակ հարվածների տակ հոգեկան անբուժելի վերքեր են ստանում, անիծում գյուղից հեռանալու սև օրը: Պանդուխտ Սարգիսը վերադառնում է ծննդավայր՝ Շուշի և տեսնում, որ կինը մուրացկան է դարձել: Ահա ինչ է պատմում նա. «Շուշի մտա կիրակի օրը, կեսօրից հետո: Ամառն էր, եղանակը հով, սիրուն: Մարդ, կնիկ, տղա, աղջիկ դուրս թափած գնում էին ման գալու: Կարծես բանտից էի ազատվել: Այնքա՛ն ուրախացա, սկսեցի համարյա վազել: Հայոց հրապարակից բարձրացա, փոստի փողոցովն անցնում էի, տունը մոտիկացել էր: Այդ փողոցում սալ քարի վրա նստած էր սպիտակ չադրայի մեջ փաթաթված մի կին: Ողորմություն էր խնդրում: Գլուխը գցել էր գոգը, որ մարդ չտեսնե. ձեռքի կեսը դուրս էր բերել, բաց արել. ամեն մի ոտի ծայն լսելիս ցածր ծայն էր հանում: Շատերը չէին նայում, անցնում էին: Ես ձեռքս գրպանս տարա, որ ողորմություն տամ, մանր փող չկար: Լավ, ասացի, հետո կտամ: Եվ էլի վազեցի: Հենց ինչպես հիվանդությանս ժամանակ տեսել էի, այնպես էլ եղավ: Երեխաները կպան ինձնից: Նրանց համար նոր էի աշխարհ եկել: Մարմինս փշաքաղվեց, երբ տեսա նրանց այնպես տկլոր: Կինս տանը չէր: Հարցնում եմ, թե ու՞ր է, լաց են լինում: Ես էլ լաց եղա. աստված, անբախտություն չլինի պատահած: Բայց Սիմոնն ինձ հանգստացրեց, ասելով.

– Միշտ մթնած ժամանակ է գալիս:

Վերջապես մթնեց: Կնիկս սպիտակ չադրան շուռ կալած եկավ: Ասեցինք, խոսեցինք: Ի՛նչ իմացա... փողոցում նստած մուրացկանը իմ կնիկն է եղել...»<sup>10</sup>:

Ժամանակի հեղինակավոր քննադատներից ոմանք 1889 թ. հրատարակված «Կորածներ» վիպակը բնութագրեցին որպես նատուրալիզմի առաջին լուրջ փորձը հայ գրականության մեջ՝ կառուցված բարոյական մեղանչումների հենքի վրա: Սեփական մարմինները վաճառքի հանած Աննան, Մաշան, Հերիքնազը, կաղ մուրացկան Բարսեղը, Աննայի անչափահաս դուստր Սառան,

<sup>10</sup> Լեո, նշվ. աշխ., էջ 449:

### **Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)**

ջադու պառավ Բաբուշկան և մյուսները քաղաքային կյանքի արտաքին անդորրը մթագնող հերոսներ են, որոնց ականա ջանքերով գրվում են իրականության գրքի մռայլ էջերը: Այդ մարդիկ սակայն այլ ընտրություն չունեին: Իր հերոսների հոգեկան աշխարհները բացելով՝ Լեոն այնտեղ հայտնաբերում է արդար մղումների հարուստ պաշարներ՝ նվիրվածություն օջախի սրբազան գաղափարին, աշխատասիրություն, չարիքին դիմակայելու կամք և այլն: Մինչդեռ ողբերգական հանգամանքների շղթայական հետևանքները և նրա անխուսափելի ուղեկից դաժան աղքատությունը ամենահետին պլան են մղում բարոյական հնավանդ սկզբունքները, մարդու կամքը գրկում հենարանից, հերոսներին նետում անկման խորխորատը: «Անմեղ մեղավորների» թեման հիմնավորվում է գեղարվեստական թարմ իրավիճակների մեջ, գրական գործընթացը հարստանում է «կորած մարդկանց» ճակատագրերի նոր մեկնաբանությամբ, մերժում մեղանշումների ժառանգորդական կենսաբանական հիմունքները և կարևորում դրանց բացառապես սոցիալական ազդակները: «Գյուղի մարդիկ» շարքի «Հողից կտրվածներ» («Ոսկու ժխտրի մեջ») վիպակը՝ լավագույնը սոցիալական խնդիրներ արծարծող Լեոյի երկերից և քննադատական ռեալիզմի ամենազորեղ դրսևորումներից մեկը հայ գրականության մեջ, ծանոթ թեմայի վրա նետված մի նոր, առավել սթափ հայացքի առիավատյան էր: Հեռավոր ակնարկ անգամ այստեղ չկա «հողից կտրվածների» ո՛չ խոտորման, ո՛չ էլ առավել ևս զոյման մասին: Գրողն իր հերոսների համար ստեղծում է այնպիսի վիճակներ, որոնք նրանց հոգեբանորեն օտարում են և՛ քաղաքից, և՛ գյուղից: «Հողից կտրվածներ» խորագիրն ընդլայնում է նախկին իմաստը և հուշում ոչ միայն մայր հողից նրա որդիների անջատման փաստը: Լեոյի հերոսների համար ըստ էության փակ են փրկության հույսի բոլոր բարեպատեհ դռները: Գյուղական հարազատ երկրի կարոտը ևս բզկտում է վիպակի գլխավոր հերոս դռնապան Հակոբի ներաշխարհը. այնտեղ են անցել նրա մանկությունն ու պատանեկությունը, այնտեղ են անջատման քաղցած օրերը հաշվում նրա կինը, որդին, դուստրերը: Սակայն այդ կարոտն անբաժան է տագնապներից, և ամեն անգամ նրա խռովահույզ հոգին փախուստի ելք է որոնում արդյունաբերական Բաքվի հոշոտող ճիրաններից: Այն միջավայրը, որ տարիներ առաջ կարիքը նետեց նախկին ժրաջան հողագործին, խտացնում է կապիտալիստական քաղաքի գրեթե բոլոր զարհուրանքները: Դա մեծ քաղաքի աղքատանոցն է՝ դրամական այլասիրության հոգեզավակը, որտեղ իրար դեմ մրցության են ելել խաբեությունն ու արկածախնդրությունը, մահվան դուռը հասած խնամյալների քողարկված նողկանքն ու ցուցադրաբար



նրանց նետված գոյության միջոցների թաքուն կողոպուտը: Այդ բոլորը, դրանց հետ նաև այլ բազմաթիվ քստմանի արարքներ, կատարվում են Հակոբի աչքի առաջ, և երբեմնի շինականի հոգին խռովվում է աշխարհի բաների շուրջ մտորելիս: Նախապես լսելով հարուստների կյանքի մասին հեքիաթային պատմություններ, Հակոբի մտապատկերում անհասանելի այդ աշխարհը նույնանում է դրախտի առասպելի հետ, և այն փաստից, որ ինքը հաղորդակցվում է նորաթուփ «մարդ-աստվածներին», խոսում նրանց հետ, ականատես լինում նրանց միջոցներով որոշակի մարդկանց ազատագրմանը մահվան մագիլներից, միամիտ պանդուխտի սիրտը լցվում է երախտագիտությամբ, և նրա զգացմունքային հոգին ինքնաբերաբար արտաբերում է քրիստոնյա աշխարհի հնօրյա վսեմ պատգամներից մեկը՝ «Ադամի որդիներ ենք...»: Սակայն աստիճանաբար նրա ուղեղին է հասնում ուրիշ ճշմարտություն՝ արյան թշնամություն կա Ադամի որդիների միջև, որովհետև միլիոնատեր Սամվել Նուրյանի դասակարգը կռում-կոփում է իր նմանների դժբախտությունը: Հետադարձ հայացք նետելով հայ գրականության ստեղծած կերպարների վրա, Լեոն շեշտում էր, որ Գ. Սունդուկյանից առաջ «հասարակ ժողովուրդ շատ քիչ էր երևում մեր գրականության մեջ. հայ ասելով հասկացվում էր գլխավորապես վաճառականը, աղան, ազդեցիկ պաշտոնյան: Բայց դրանք ոչ միայն ժողովուրդ չէին, այլ այդ ժողովրդի թշնամին էին»<sup>11</sup>:

Ժամանակի իրականության նկատմամբ Լեոյի միանգամայն որոշակի վերաբերմունքն արտահայտվել է նույնիսկ քաղաքի համայնապատկերն ուրվագծելիս: Ապականության և կեղտի տիրապետություն, բնության կանաչ պարզևից զուրկ, դիվական ուժով բղավող չչակների տազնապազուր հրավեր և զգուշացում, բանականության ծայնը խլացնող երկաթի որոտմունք և այդ բոլորի հենքի վրա՝ մահվան տրոփյուն աղքատանոցի պատերից ներս, փողոցներում վխտացող գործազուրկների, մուրացկանների, հետնամուտքերի մարդկանց տվայտանքներ: Բարոյական այդ հավատաքննության գնահատությունը Լեոն իրականացնում է գեղարվեստական այլևայլ միջոցներով, այդ թվում աշխատող մարդու նախնականորեն անաղարտ, միամիտ պատկերացումների հյուսվածքներից հորդացող անկողմնակալության և արդարամտության չափանիշներով: Անողորմ քաղաքի դիմապատկերի իր նկարագրությամբ Լեոն իր ներդրումն արեց ազգային գեղարվեստական խոսքի անդաստանում: Հայ ընթերցողը սեփական գրականության միջոցով քաջատեղյակ էր ոսկու տենդով

<sup>11</sup> Լեո, Ռուսահայ գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Վենետիկ, 1904, էջ 337:

### **Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)**

բռնկված արդյունաբերական աշխարհի գիշատչական բնագրներին, կեղեքումներին, բարոյական բազմազան կորուստներին, դեմոկրատական շերտերի թշվառությանն ու բարձր առաքինությանը: Ընդարձակելով այդ համայնապատկերի սահմանները, հարստացնելով այն այլևայլ տիպական հատկանիշներով, Լեոն երևան է հանում դարաշրջանի թերևս ամենասարսափելի կերպարը՝ խեղանդամ բանվորին: Մերժված անհատի և «մնացյալ աշխարհի» հակամարտությունը ի դեմս այդ կերպարի, գտնում է իր նոր, առավել ցնցող արտահայտություններից մեկը: Գրող Լեոյի գրիչն ընդհանրապես առանձին թափ է ստանում հատակի մարդկանց կյանքը նկարագրելիս: Նա, որ մանկապատանեկան տարիներին մինչև մրուրը խմել էր մարդկային արժանապատվությունը ստորացնող աղքատության դառը բաժակը, ականատես եղել ամենուրեք այլք տվող ընչազրկության սարսափներին, և նրա զգայուն ոգին ընդվզել էր այդ անարդարությունների դեմ: Կենսափորձի չորախացնող պատկերները հետագայում դարձան գրողի համար հրապարակախոսական փաստարկներ և գեղարվեստական կենդանի կերպարներ, որոնց միջոցով նա իր զայրույթի և դատապարտության խոսքերն էր ձևակերպում «զգվելի հրեշի»՝ ժամանակի մարդատյաց հասարակարգի դեմ:

Լեոյի գեղարվեստական հետաքրքրությունը պատմության նկատմամբ արթնանում է 1880-ական թվականների կեսերից: Նրա ուշադրությունն առանձնապես սևեռվում է պատմության փաստերի բանահյուսական արձագանքների վրա: Հայոց նախնիների ժամանակներին վերաբերող նրա ավելի քան երկու տասնյակ երկերից թերևս միայն «Վարդանանք» դրաման է բարձրանում ստույգ պատմական իրադարձությունների հենքի վրա, եթե, հարկավ, նկատի չունենանք կիսագեղարվեստական-կիսապատմական այն գործերը, որտեղ հանրամատչելի, պատկերավոր լեզվով, դեպքերի «բելետրիստական» ջերմ շարադրանքով, դիմելով նաև երկխոսությունների և մենախոսությունների, պատմաբան գրողը քարոզում էր ազգային պատմության արժանահիշատակ դարձերն ու ականավոր անհատների սխրագործությունները: Մյուս ստեղծագործությունների, այդ թվում և «Մելիքի աղջիկը» վեպի համար ատաղձ են ծառայել ժողովրդական ավանդույթները: Լեոն, ըստ որում, մի կողմ է դնում վերջիններիս երևակայական շերտերն ու պայմանական արտահայտչաձևերը և օգտագործում դրանց իրապատում միջուկը: Իսկ դա որոշակի նկատառումների արդյունք էր. երբ խոսքը վերաբերում էր «մաքուր» պատմագեղարվեստական երկերին, Լեոն պարտադիր էր համարում հավատարմությունն ականավոր անհատների կյանքի և գործի գլխավոր ուղղությանը, հա-

վաստի վավերագրերի ոգուն, քանզի խորապես համոզված էր, թե քննադատական ռեալիզմի գրական երկը գաղափարական խնդիրներ կարող է արծարծել ճանաչողական հիմքի վրա, ուստի դրա արդիական հնչեղության առաջին նախապայմանը պատմական ճշմարտացիությունն է: Դիմելով առավել ոլորաթեք և ստուգության տեսակետից նվազ պահանջկոտ պատմաավանդական ժանրին, Լեոն ճշմարտացիության է հասնում պատմության ոգու և տրամաբանության հավաստի արտացոլմամբ, բայց և միաժամանակ ավելի անմիջական ու շոշափելի դարձնում ժամանակների կապերը, անցյալի բարոյաինաստասիրական դասերը: Ի վերջո, ավանդույթների մեջ խոսում էր բացառապես ժողովրդական առողջ աշխարհայեցողությունը, իսկ դա Լեոյի համար թանկ էր բոլոր արժեքներից: Պատմաավանդական «Մելիքի աղջիկը» վեպում արտացոլված է 1730-ական թվականների Հայաստանի քաղաքական կացությունը: Իրադարձությունները, ճիշտ է, ծավալվում են Հայաստանի մի գավառում միայն՝ Ղարաբաղում, սակայն պատմական կյանքի վիպական տեսությունների միջոցով հեղինակը վերակենդանացնում է նախորդ երեսնամյակի քաղաքական կացությունը և ապա, ըստ պատշաճի, «լուրեր տալիս» երկրի ուրիշ շրջանների վերաբերյալ, ստեղծում համանման վիճակների տպավորություն: Բնականաբար, մոռացության չեն տրված նաև հարևան խոշոր պետությունների փոխհարաբերություններն ու պետական կյանքի ներքին տեղաշարժերը, որոնց ընթացքը որոշակի կշիռ ունեւ Հայաստանի պատմական բախտի հեռանկարը կանխորոշող նախադրյալների համակարգում: Որոշակի, բայց ոչ վճռական, որովհետև Լեոն իրեն հաշիվ էր տալիս, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ամենից առաջ ինքն է ստեղծում իր պատմությունը և չի կարող ամբողջապես տրվել արտաքին հանգամանքների ու օտար կամքի քմահաճ խաղերին:

Ընդհանուր այս պատմահայեցողությունը տոն է տալիս նախնիների կյանքը պատկերող նրա երկի գեղարվեստական տրամադրությանը: Ընտրված ժամանակաշրջանը, որտեղ հատկապես ողբերգականորեն են հնչում վավերագրերի օրհասական ճիչերը, գեղագիտական իմաստով պարարտ հող է, որտեղ գրողը հետևողականորեն ու խնամքով աճեցնում է իր պատմական լավատեսության սերմերը:

«Մելիքի աղջիկը» վեպի մեջ բացակայում է հայ պատմագեղարվեստական երկերում մեծ տեղ գրավող դավաճանի կերպարը, եթե նկատի չունենանք անչափաիաս Շահնազարի մանր-մունր մատնությունները, որ հեղինակի գրչի տակ են հայտնվել թշնամու ստորությունները մի նոր կողմից ընդգծելու,

### Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)

այլ ոչ թե դեպքերի ուղղության վրա դրանց ճակատագրական անդրադարձը շեշտելու համար: Բռնությունը ներթափանցել է հայոց աշխարհը, և նրա բազուկը ոլորելու, հայրենիքի ազատ ապագան երաշխավորելու իրական գործություն գրողը որոնում ու գտնում է հենց ժողովրդի ընդերքում: Լեոյի համար դա էլ դառնում է երկրի ներքին ուժերի գնահատության չափանիշը:

Նույնիսկ ազատագրական կռվի մարտիկը, ինչ դասի էլ որ նա պատկանի, եթե չունի նման գիտակցություն, ի սկզբանե կրում է պատմական դատապարտվածության խարանը: Նվաճողների և նվաճվածների միջև ծավալվող հակամարտությունը վիպական կոնֆլիկտի, այսպես ասած, բնական հոսքն է: Ելակետայինը Լեոյի պատմագեղարվեստական բոլոր գործերում, որը և ցուցադրում է նրա պատմափմաստասիրական առավելությունները, ժողովրդա-ազատագրական պայքարի սկզբունքն է: Դա պատմության մեջ ժողովրդի դերի ըմբռնման շարունակությունն է, ըմբռնում, որ Լեոն սփռել է ընդհանրապես իր հոգևոր ժառանգության բոլոր գործերում՝ քննարկելով ժողովրդական ներդրումի բոլոր հնարավոր արտահայտությունները: Այստեղից էլ հատկապես «Մելիքի աղջիկը» վեպի մեջ, և հեղինակի բոլոր պատմագեղարվեստական երկերում մշտապես բաբախող սոցիալ-դասային երակը:

Ըստ Լեոյի «արյուն՝ արյան դիմաց» կարգախոսն ունի իր համոզված հակառակորդները, և դրանք առաջին հերթին եկեղեցական-հոգևորականներ են: Ինչու՞ էր Լեոն իր ստեղծագործություններում այդքան հաճախակի օգտագործում սույն չարաբաստիկ խնդիրը՝ չերկնջելով կրկնություններից, ստանդարտ իրավիճակներից, հրապարակախոսական կրքից, միտումնավոր չափազանցումներից: Հոգևորականության քննադատությունն ակնբախ էր տակավին XVII–XVIII դարերում, սակայն իրավացի էր Լեոն, երբ ընդգծում էր, թե հայ ժողովուրդը մանավանդ «թուրքահայերի արյունոտ դատի վրա է սովորել, որ հոգևորականությունը թշնամի է ազատության, առաջադիմության»<sup>12</sup>:

«Մելիքի աղջիկը» վեպի հակակղերական գիծը նրա հավասարազոր հյուսվածքներից մեկն է և նպատակ ունի զանգվածների աչքին հեղինակագրել և վնասագերծել ազատագրական պայքարի այդ վտանգավոր ներքին հակառակորդին: «Մելիքի աղջիկը» վեպի մեջ քույր Հեղինեն խտացնում է իր մեջ եկեղեցական դոգմաների ամբողջ խոցելի հատկանիշները, ըստ որում, Լեոն հավասար հարթության վրա է դնում հոգևորականության քաղաքական և սոցիալական վարքագիծը: «Ինչո՞վ են լավ այս տանու առյուծները դրսի վայրենի

<sup>12</sup> Մշակ, 1905, N 243:

իսկական առյուծներից, - դառնորեն մտորում է Գայանեն, - ... միևնույն են դրսիները և ներսիները, ամենքը մի անուն ունեն՝ բռնակալ»<sup>13</sup>:

«Մելիքի աղջիկը» վեպում Լեոն կերտել է վառ կերպարների մի ամբողջ շարք, որոնց միջոցով արտացոլել է հասարակական տրամադրությունների բարդ համայնապատկերը: Ի դեմս փաշա Սարը Մուստաֆայի, Սուլեյման բեկի, Քյոսա Մուստարի և այլոց՝ պատկերելով օտարերկրյա լծի ճնշումները Հայաստանում, Լեո գրողը հմտորեն տարբերակում է հայրենի երկրի դասային կառուցվածքի շերտերը, ընտրում բնորոշ կերպարներ, նրանց օժտում համապատասխան հոգեբանությամբ և վարքագծով: Երեսանց հավատարմություն ցուցաբերելով թուրք նվաճողներին, Ղարաբաղի փառապանծ մելիքների շահավիղ Ավանը վանդակի մեջ նետված վագրի նման պատեպատ է խփվում, ելք որոնում հոգեվարք ապրող հայրենիքի համար, գաղտնապես ի մի հավաքում ոգու կորովը պահպանած մարտիկներին և իջեցնում վճռական հարվածը: Ավանի քույրը՝ Աննա-Խաթունը, ստանձնելով հանգուցյալ ամուսնու իշխանությունը, կանգնում է անձնական և հասարակական ողբերգության փաստի առաջ, և կանացի նրա խառնվածքը երբեմն խանգարում է պահպանել հոգու հավասարակշռությունը արհավիրքների տակնուվրայություններում: Ի վերջո Վարանդայի իշխանուհու մեջ հաղթում են ամուսնու ազատասիրական պատգամները, և նա էլ սուրը ձեռքին ելնում է թշնամիների դեմ: Հասարակ ժողովրդի ներկայացուցիչներ են Փերին, Նազլուն, Մեհրին, որոնց անագորույն ճակատագիրը սնում է նաև նրանց դասային ատելությունը: Լեոն ավելի հանգամանալից է հայրենի անտառապատ լեռները քաշված և այնտեղից նվաճողներին պարբերաբար խոցոտող ժողովրդական վրիժառու Մանասի և նրա ընկերների կերպարները կերտելիս: Գրողը մի ամբողջ բանավեճ է բացում Մանասի և նրանց միջև, ովքեր անհեռանկար և վտանգավոր են համարում այսպես կոչված «մանր» կռիվները: «Ծմակի մարդը», որի մեջ Լեոն մարմնավորել է ժողովրդի իմաստասիրությունը, արժանի պատասխան է տալիս ընդդիմախոսներին: Մանասի քաջերը կռվում են ինչպես օտար նվաճողների, այնպես էլ ստեղծված կացության հետ հաշտվելու կործանարար հաշիշի դեմ:

Լեո գրողի ստեղծած լավագույն հերոսուհիներից մեկն է Գայանեն: Հեղինակը համոզիչ ուրվածերով պատկերել է կերպարի հոգեբանական հասունացումը: Ռոմանտիկ սիրո ոգևորությունը, ծածուկ հաղորդակցումները դրսի աշխարհի հետ, որոնցից ցնցվում է կուսական նրա հոգին, դառն հիասթափությո-

<sup>13</sup> Լեո, նշվ. աշխ., էջ 578:

### **Լեոյի գրական ժառանգությունը (1880–1890-ական թթ.)**

յունը սիրած տղայից, սանձարձակ թուրք բեկի նկրտումներն իր նկատմամբ այն զսպանակներն են, որոնք նախապատրաստում են Գայանեին հայրենասիրական խիզախության:

Լեոն V դարի հռչակավոր իրադարձություններին մի նոր իմաստավորում է թելադրում «Վարդանանք» դրամայում: Վարդան Մամիկոնյան – Վասակ Այունի հակամարտության մեջ գրողը նկատում է մեկ այլ շարժառիթ: Հայ գրի և գրականության ռաիվիրաները, որպես ազգային փրկության միակ միջոց, Հայաստանում ստեղծել են դպրոցների ցանց, որտեղ սովորում էին նաև շինականների զավակները: Վարդանանք կողմը ապավինում է հողագործ հային, սուր տալիս նրա ձեռքը: Վասակը սարսափում է այդ բոլորից, նրա դասակարգային բնազդը կռահում է վերահաս վտանգը: Վարդանն իր կողմնակիցներով վեր են բարձրանում դասապաշտական անձուկ շահերից, քանի որ նժարի վրա դրված է հայրենիքի բախտը, և նրանք հռչակում են անողորմ կռիվ դավաճանների, դասալիքների դեմ: XIX դարավերջի և XX դարասկզբի համար միանգամայն արդիական էր հնչում դրամայի հերոսի փառաբանությունը արդարության սրի հասցեին, որ «նվաճողական գործիք չէ, ուրիշներին ստրկացնելու համար չէ: Թող ամենքն ապրեն, ինչպես ուզում են, մենք մեզ համար մի անկյուն ապահովենք՝ ապրելու և աշխատելու համար»<sup>14</sup>: Նկատենք, որ այս տողերի մեջ ինքն իրեն հավատարիմ Լեոն է՝ զանգվածների արարչագործ ներուժը պաշտամունքի աստիճանի բարձրացրած դեմոկրատը:

Մարդկության ստեղծած հոգևոր արժեքների կենսունակության քննությունը հարատև գործընթաց է փոփոխվող ժամանակների մեջ: Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործության լավագույն մասը դիմանում է այդ քննությանը:

## **LEO'S LITERARY HERITAGE (1880–1890 ss.)**

SARUKHANYAN N.

### **Summary**

The famous Armenian historian Leo, among other things, was also the author of quite a number of literary and literary critical works. His stories and novels

<sup>14</sup> Լեո, նշվ. աշխ., էջ 579:

about the patriarchal life of the Armenian village show the terrible conditions of peasants' life. The main subjects of Leo's literary works were the degradation of the Armenian village and its result – “voluntary” migration.

Leo's literature and reviews are an indivisible part of the Armenian Democratic thought.

## **ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЛЕО (1880–1890-х гг.)**

**САРУХАНЫАН Н.**

### **Резюме**

Известный армянский историк Лео является автором многих литературных произведений и литературоведческих исследований. В рассказах о патриархальном укладе жизни деревни Лео описал тяжелое положение армянского крестьянства. Основной темой литературных произведений Лео стала проблема деградации сельской жизни, породившая «добровольную» эмиграцию.

Литературно-критические труды Лео отражают чаяния и устремления армянской демократической мысли.